National Journal of
Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(68): 143-146
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

के . श्रावणी रेड्डि
अनुसन्धात्री ,ज्योतिषविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपतिः।

Correspondence:
के . श्रावणी रेड्डि
अनुसन्धात्री ,ज्योतिषविभागः,
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः,
तिरुपतिः।

नृसिंहदैवज्ञस्य सौरभाष्ये अधिमासक्षयमासविचारः

के. श्रावणी रेड्डि

भारतीयज्योतिश्शास्त्रे कालगणनायाः सिद्धये सौरमानस्य चान्द्रमानस्य च समन्वयः अत्यन्तम् आवश्यकः भवति। सूर्यस्य राशिगतिम् आश्रित्य सौरमासाः, चन्द्रस्य कलापरिवर्तनम् आश्रित्य चान्द्रमासाः निर्धार्यन्ते। एतयोः मानयोः भेदात् कालगणनायां विशेषाः स्थितयः उत्पद्यन्ते; तासां समायोजनाय अधिमासव्यवस्था कल्पितास्ति। क्वचित् चान्द्रमासे द्विसङ्क्रान्तिसम्भवनेन क्षयमासस्य स्थितिरपि जायते। अतः अधिमास-क्षयमासयोः स्वरूपनिर्णयः, तयोः गणनापद्धतिः, परस्परसम्बन्धश्च भारतीयकालगणनायाः महत्त्वपूर्णाः विषयाः भवन्ति।

सिद्धान्तज्योतिषग्रन्थेषु एतेषां विषयाणां गणितीयं विवेचनं दृश्यते। सूर्यसिद्धान्ते प्रतिपादितानां गणनाप्रक्रियाणां व्याख्याने विभिन्नैः टीकाकारैः स्वकीयाः विचाराः उपस्थापिताः। तेषु नृसिंहदैवज्ञविरचितं 'सौरभाष्यम्' अपि विशेषतया परिशीलनीयम्। अस्मिन् ग्रन्थे अधिमास-क्षयमाससम्बद्धानां गणितीयविषयाणां व्याख्यानं दृश्यते।

नृसिंहदैवज्ञः अधिमास-क्षयमासयोः विचारं केवलं गणनापद्धत्याः प्रतिपादनपर्यन्तं न सीमितवान्, अपि तु तत्र उत्पद्यमानानां गणितीयप्रश्नानां समाधानमपि प्रस्तुतवान्। विशेषतः शुद्धिविचारः, क्षयमासस्य पूर्वापरमाससम्बन्धः, साध्यजातीयत्वस्य उपपत्तिः, अहर्गणसाधने शेषत्यागस्य कारणं च अस्य प्रकरणस्य परिशीलनीयाः अंशाः सन्ति।

अतः प्रस्तुतशोधलेखे नृसिंहदैवज्ञस्य 'सौरभाष्ये' प्रतिपादितस्य अधिमास-क्षयमासविचारस्य स्वरूपं, तस्य गणितीयआधारं, व्याख्यानस्य वैशिष्ट्यं च समीक्षात्मकदृष्ट्या परिशील्यते। अस्य अध्ययनस्य मुख्योद्देश्यं ग्रन्थकारस्य विचाराणां यथार्थस्वरूपावगमनं तथा तेषां गणितीययुक्तीनां समीक्षणं च अस्ति।

२. अधिमासस्य गणितीयोपपत्तिः

अधिमासविचारस्य प्रसङ्गे सौरमानस्य चान्द्रमानस्य च परस्परसम्बन्धः प्रमुखतया विचारणीयः। सौरदिनानां चान्द्रदिनानां च मानयोः भेदः कालक्रमेण सञ्चीयते। एतस्य भेदस्य परिहारार्थं अधिमासस्य परिकल्पना क्रियते। अतः अधिमासः केवलं वर्षे अतिरिक्तमासस्य समावेशः न, अपितु सौरचान्द्रमासयोः कालमानभेदस्य समायोजनार्थं स्वीकृता गणितीयव्यवस्था इति ज्ञायते।

अत्र "द्वादश मासाः संवत्सरः" इति वचनस्य आधारेण संवत्सरे द्वादशमासानामेव स्थितिः, तर्हि अधिमासस्य आवश्यकता कथम् इति प्रश्नः सम्भवति। अस्य विचारस्य समाधानं सौरचान्द्रमानयोः भेदमाश्रित्य कर्तुं शक्यते। द्वादशमासात्मकस्य सौरवर्षस्य अपेक्षया चान्द्रमासानां गणनायां यः कालभेदः उत्पद्यते, तस्य समायोजनाय अधिमासः स्वीक्रियते। एवं अधिमासस्य व्यवहारः वर्षस्य स्वरूपे परिवर्तनं न जनयति, अपि तु उभयोः कालमानयोः सामञ्जस्यं साधयति।

अधिमाससाधने ग्रन्थकारः अनुपातपद्धतिम् आश्रयति इति उपलब्धविवरणात् ज्ञायते। कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासानां यावती संख्या लभ्यते, तेन अनुपातेन इष्टसौरदिनैः कियन्तः अधिमासाः लभ्यन्ते इति साध्यते। ततः प्राप्तान् अधिमासान् त्रिंशता गुणयित्वा सौरदिनगणेन योजयति। अनेन सौरदिनगणः चान्द्रदिनगणरूपेण परिवर्तते। अस्यां प्रक्रियायां अधिमासः केवलं कालगणनायाः पृथक् अङ्गं न भवति, अपि तु सौरमानस्य चान्द्रमानस्य च मध्ये सेतुरूपेण कार्यं करोति।

● **सौरदिनप्रमाणम्:** सौरगतिकलाभिः ६० घटिकाः लभ्यन्ते, तर्हि अंशकलाभिः (1°) किं प्रमाणम् इति अनुपातेन *60 घटिकाः 52 पलादिकम्* प्राप्तम्।

● **चान्द्रदिनप्रमाणम्:** गत्यन्तरकलाभिः ६० घटिकाः, तर्हि द्वादशांश-कलाभिः (12°) किं प्रमाणम् इति अनुपातेन *59 घटिकाः 8 पलादिकम्* लब्धम्। अनेन मानद्वयस्यान्तरेण सिद्धम् यत् प्रायः ३२ सौरमासेषु (३२.५ सौरमासेषु) गतेषु एकः अतिरिक्तः चान्द्रमासः (अधिमासः) समुत्पद्यते।

अत्र विशेषतया अवधेयं यत् अधिमासगणना केवलं माससङ्ख्यायाः निर्धारणं न करोति; सा अहर्गणस्य परिवर्तनप्रक्रियायामपि उपयोगिनी भवति। अतः अधिमासस्य स्वरूपावगमनाय तस्य गणितीयोपयोगः अपि विचारणीयः। नृसिंहदैवज्ञस्य व्याख्यायां अनुपातपद्धतेः प्रयोगः अस्य गणनाप्रकरणस्य महत्त्वपूर्णः अंशः इति वक्तुं शक्यते।

३. क्षयमासस्य स्वरूपं तथा अधिमासेन सह सम्बन्धः

अधिमासविचारस्य अनन्तरं क्षयमासस्य विचारः अपि विशेषतया परिशीलनीयः। अधिमासः सौरचान्द्रमासयोः कालमानभेदस्य समायोजनरूपेण दृश्यते, क्षयमासस्तु सङ्क्रान्तेः चान्द्रमासस्य च परस्परस्थितिविशेषात् उत्पद्यते। सामान्यतः एकस्मिन् चान्द्रमासे एका सङ्क्रान्तिः भवति। किन्तु कदाचित् एकस्मिन्नेव चान्द्रमासे द्वे सङ्क्रान्ती भवतः। तादृशे प्रसङ्गे मासगणनायां क्षयमासस्य स्थितिः जायते।

उपलब्धविवरणानुसारं नृसिंहदैवज्ञः क्षयमासस्य विचारं पृथक् घटनारूपेण न प्रतिपादयति, अपि तु तस्य पूर्वापरमासयोः सम्बन्धमपि विवेचयति। क्षयमासात् पूर्वं प्रागधिमासः, ततः परं पश्चादधिमासः भवतीति तत्र प्रतिपादितम्। एवं क्षयमासस्य प्रसङ्गे अधिमासद्वयस्य सम्बन्धः अपि विचारणीयः भवति। अनेन क्षयमासः केवलं मासलोपस्य घटना न, अपि तु सौरचान्द्रगत्योः परस्परसम्बन्धेन उत्पन्नः कालगणनाविशेषः इति स्पष्टं भवति।

अस्य विचारस्य समीक्षायां मुख्यतया द्वौ पक्षौ परिशीलनीयौ—प्रथमं, एकस्मिन् चान्द्रमासे द्विसङ्क्रान्तेः सम्भावनायाः खगोलीयः आधारः; द्वितीयं, क्षयमासस्य पूर्वापरयोः अधिमासयोः सम्बन्धस्य गणितीयं कारणम्। एतयोः पक्षयोः सम्यगवगमनेन नृसिंहदैवज्ञस्य व्याख्यानस्य स्वरूपं अधिकं स्पष्टं भवति।

४. शुद्धिविचारः तथा क्षयमासस्य आवृत्तिः

अधिमासक्षयमासयोः निर्णयप्रक्रियायां शुद्धेः विचारः महत्त्वपूर्णं स्थानम् आवहति। उपलब्धविवरणानुसारं चान्द्रमासस्य आरम्भात् सूर्यसङ्क्रान्तिकालपर्यन्तं विद्यमानः सावयवतिथिभागः शुद्धिः इति निर्दिश्यते। अतः शुद्धेः परिमाणं ज्ञात्वा अधिमासक्षयमासयोः सम्भावनां विचारयितुं शक्यते। अत्र शुद्धिः केवलं कालस्य सामान्यं मापनं न, अपितु मासगणनायाः निर्णयाय उपयुज्यमानं गणितीयं तत्त्वम् अस्ति।

अहर्गणप्रक्रियायां शुद्धेः परिमाणे क्रमशः परिवर्तनं भवति। उपलब्धविवरणे आश्विनमासपर्यन्तं शुद्धेः उपचयः, ततः परं च अपचयः इति प्रतिपादितम्। एतेन शुद्धेः परिमाणं वर्षस्य सर्वेषु मासेषु समानं न भवति इति ज्ञायते। विशेषतः कार्तिकादिषु मासेषु शुद्धेः परिमाणं क्षयमासस्य सम्भावनया सह सम्बद्धं भवति। अतः क्षयमासस्य निर्णयः केवलं सङ्क्रान्तिद्वयस्य उपस्थितिमात्रेण न, अपि तु तदानीन्तनशुद्धेः परिमाणेनापि विचारणीयः।

अत्र सूर्यस्य मन्दोच्चसम्बन्धी गतिविचारः अपि प्रस्तुतः। वृश्चिक-धनु-मकरराशिसम्बद्धेषु कालेषु सूर्यस्य गतिभेदात् सौरमासस्य मानं चान्द्रमासस्य मानापेक्षया न्यूनं भवितुमर्हति। एतादृश्यां स्थितौ एकस्मिन् चान्द्रमासे द्विसङ्क्रान्तेः सम्भावना जायते। अनेन क्षयमासस्य उत्पत्तौ खगोलीयगतिविशेषस्य प्रभावः स्पष्टतया अवगम्यते। तथापि अस्य मन्दोच्चसम्बन्धस्य सौरभाष्ये प्रतिपादितं यथार्थस्वरूपं मूलपाठेन सह परीक्ष्यम्।

क्षयमासस्य अन्यद् वैशिष्ट्यं तस्य पूर्वापरमाससम्बन्धे दृश्यते। क्षयमासः एकाकी न भवति, तस्मात् पूर्वं प्रागधिमासः तथा पश्चात् पश्चादधिमासः भवतः इति विवरणे प्रतिपादितम्। एवं क्षयमासस्य प्रसङ्गे अधिमासद्वयस्य उपस्थितिः कालगणनायाः परस्परसम्बद्धतां दर्शयति। अतः अधिमासः क्षयमासश्च पृथक् पृथक् घटनारूपेण न परिशीलनीयौ, अपि तु एकस्याः कालगणनाप्रक्रियायाः परस्परसम्बद्धौ अंशौ इति द्रष्टव्यम्।

अस्य प्रसङ्गस्य समर्थनार्थं शाकवर्षस्य ९७४ तमस्य उदाहरणम् अपि निर्दिष्टम् अस्ति। तस्मिन् वर्षे क्षयमासस्य घटना अभवत् इति विवरणं प्राप्यते। तथा च एकविंशतिमिता शुद्धिः पुनः १४१ वर्षानन्तरं भवितुमर्हतीति आवृत्तिचक्रमपि प्रस्तुतम्। एतदुदाहरणं क्षयमासस्य विचारं केवलं सैद्धान्तिकस्तरे न स्थापयति, अपि तु कालविशेषस्य गणितीयपरिशीलनया सह सम्बध्नाति।

अत्र विशेषतया विचारणीयं यत् शुद्धेः परिमाणं, तस्य उपचयापचयौ, क्षयमासस्य सम्भावना, १४१ वर्षाणाम् आवृत्तिश्च परस्परं कथं सम्बद्धाः सन्ति। एतेषां गणितीयसम्बन्धानां स्पष्टतया प्रतिपादनं सौरभाष्यस्य अस्मिन् प्रकरणे समीक्षायाः प्रमुखः विषयः भवति।

५. साध्यजातीयत्वविचारः

अधिमाससाधनप्रकरणे नृसिंहदैवज्ञेन साध्यजातीयत्वस्य विचारः प्रस्तुतः। सौराहर्गणस्य आधारेण अधिमासानां साधनं क्रियते। तथापि तेषाम् अधिमासानां स्वरूपं सौरं भवति उत चान्द्रमिति विचारणीयः प्रश्नः अत्र उपस्थितः।

अस्य विषयस्य स्पष्टीकरणाय नृसिंहदैवज्ञः साध्यजातीयत्वस्य स्वरूपं निरूपयति। सौरमानात् अधिमासानां साधनं क्रियते चेदपि तत् चान्द्रमानस्य प्रास्यर्थमेव भवति। अतः गणनायाः प्रारम्भः सौरमानात् भवति, किन्तु साध्यं चान्द्रमानमेव। तस्मात् साधितानाम् अधिमासानामपि चान्द्रजातीयत्वं भवतीति सः प्रतिपादयति।

अस्य समर्थनार्थं नृसिंहदैवज्ञः भास्कराचार्यवचनमपि उद्धरति – "सौरेभ्यः साधितास्ते चेदधिमासास्तदैन्दवाः" इति। अनेन सौरमानात् साधितानामपि अधिमासानां चान्द्रत्वं स्पष्टं भवति।

अन्यथा अनुपातप्रक्रियया अपि अस्य विषयस्य व्याख्या क्रियते। कल्पसौरदिवसैः कल्पाधिमासदिनतुल्याः चान्द्रदिवसाः अधिकाः भवन्ति। अतः इष्टसौरदिवसैः कियन्तः चान्द्रदिवसाः भवन्ति इति अनुपातेन निर्णीयते। एवं साध्यस्य स्वरूपानुसारं गणनाफलस्य जातीयत्वं निश्चितं भवति।

६. खण्डत्रययुक्तिः

अहर्गणसाधनप्रक्रियायां अधिमासावमशेषयोः ग्रहणं कथं करणीयम् इति प्रश्नः उत्पद्यते। विशेषतः अधिमासस्य सावयवभागः सौरगणेन सह योजितः चेत्, पुनः तस्य शेषभागस्य ग्रहणम् आवश्यकं वा इति विचारणीयम्। अस्य प्रश्नस्य समाधानार्थं नृसिंहदैवज्ञः खण्डत्रययुक्तिं प्रस्तुतवान् इति उपलब्धविवरणात् ज्ञायते।

अहर्गणप्रक्रिया अत्र त्रिषु खण्डेषु विभज्यते—

१. सृष्ट्यादितः अधिमासपतनकालपर्यन्तम्।

२. अधिमासपतनकालात् इष्टवर्षादिपर्यन्तम्।

३. वर्षादितः इष्टतिथिपर्यन्तम्।

एवं त्रिभागेषु विभक्ते अहर्गणे सावयवाधिमासानां ग्रहणं गणनायाः महत्त्वपूर्णः अंशः भवति। अधिमासस्य अवयवः सौरदिनगणेन सह सम्बद्धः सन् अधिशेषदिनरूपेण कार्यं करोति। अतः सावयवाधिमासाः पूर्वमेव गणनायां समाविष्टाः सन्ति चेत्, पुनः अधिमासशेषस्य घटिकादिभागस्य ग्रहणेन पुनरुक्तिदोषः सम्भवति।

अतः अहर्गणसाधने शेषभागस्य पृथक् ग्रहणं न करणीयम् इति युक्तिः अत्र प्रतिपादिता। अस्यां खण्डत्रययुक्तौ गणनायाः विभागः, सावयवाधिमासानां समावेशः, शेषभागस्य त्यागस्य कारणं च परस्परं सम्बद्धानि सन्ति। एतेन नृसिंहदैवज्ञः केवलं गणनाफलं न प्रदर्शयति, अपि तु गणनायां कस्य अंशस्य ग्रहणं करणीयम्, कस्य च पुनर्ग्रहणं न करणीयम् इति प्रश्नस्य समाधानमपि ददाति।

अस्य युक्तेः विशेषता गणनायाः क्रमबद्धतायां तथा पुनरुक्तिदोषपरिहारोपायस्य प्रतिपादने दृश्यते। अतः खण्डत्रययुक्तिः अहर्गणसाधनस्य केवलं प्रक्रियात्मकः अंशः न, अपि तु गणितीययुक्त्या समर्थितः विचारः इति वक्तुं शक्यते।

नृसिंहदैवज्ञकृत सौरभाष्याधारितः अधिमासक्षयमासविचारः

नृसिंहदैवज्ञस्य सौरभाष्ये अधिकमासक्षयमासविषयकं विवेचनं केवलं तयोः स्वरूपनिरूपणपरं नास्ति, अपि तु तदाधारितानां गणनापद्धतीनां युक्तीनां च स्पष्टीकरणमपि अस्ति। विशेषतः अधिमासगणना, शुद्धिविचारः, क्षयमासस्य आवृत्तिः, साध्य-जातीयत्वम्, खण्डत्रययुक्तिः इत्यादिषु विषयेषु तस्य व्याख्यानस्य वैशिष्ट्यं दृश्यते।

प्रथमं, अधिमासगणनायां सौरमासानाम् आधारेण अधिमास-संख्यायाः साधनं त्रैराशिकपद्धत्या विवृणोति। कल्पसौरमासानां कल्पाधिमासानां च अनुपातमाश्रित्य अभीष्टकालस्य अधिमाससंख्या साध्यते। ततः प्राप्तानाम् अधिमासानां त्रिंशता गुणनं कृत्वा सौरदिनेषु योजनेन चान्द्राहर्गणः प्राप्यते। अनेन सौरमानस्य चान्द्रमानरूपेण परिवर्तनप्रक्रिया स्पष्टा भवति।

द्वितीयं, क्षयमासविचारे शुद्धेः महत्त्वं विशेषेण प्रतिपादितम्। चान्द्रमासस्य आरम्भात् सूर्यसङ्क्रान्तिपर्यन्तं विद्यमानः सावयवतिथिभागः शुद्धिरिति व्यवह्रियते। अस्याः शुद्धेः परिवर्तनमाध्यमेन अधिमासक्षयमासयोः सम्भावना निर्णीयते।

क्षयमासः एकाकी न भवति, तस्य पूर्वं पश्चाच्च अधिमासौ भवतः इति नियममपि अत्र प्रतिपादितम्। शाकवर्षे ९७४ तमे जातस्य क्षयमासस्य उदाहरणेन अस्य विषयस्य गणितीयं स्वरूपं स्पष्टीक्रियते। एकविंशतिपरिमिता शुद्धिः १४१ वर्षानन्तरं पुनरावर्तते इति विवरणमपि अस्य चक्रस्य परिशीलने महत्त्वपूर्णम्।

तृतीयं, साध्यजातीयत्वविषये नृसिंहदैवज्ञः एकं महत्त्वपूर्णं गणितीयं प्रश्नम् उपस्थापयति— सौराहर्गणात् साधिताः अधिमासाः कथं चान्द्रस्वरूपाः भवन्ति इति। अस्य समाधानार्थं सौरचान्द्रमानयोः परस्परसम्बन्धः विवेचितः। सौरदिनानां चान्द्रदिनेषु परिवर्तनमेव अधिमासगणनायाः प्रयोजनम् इति तस्य तर्कस्य सारः। अत्र भास्कराचार्यस्य "सौरेभ्यः साधितास्ते चेदधिमासास्तदैन्दवाः" इति वचनस्य उपपत्तिरपि ज्ञायते। एवं सूत्ररूपेण उक्तस्य विषयस्य गणितीयं कारणं व्याख्यानेन स्पष्टं भवति।

चतुर्थं, अधिमासावमशेषयोः ग्रहणत्यागविषये खण्डत्रययुक्तिः प्रतिपादिता। अहर्गणस्य सृष्ट्यादितः अधिमासपतनकालपर्यन्तम्, ततः इष्टवर्षपर्यन्तम्, वर्षादारभ्य इष्टतिथिपर्यन्तम् इति त्रिषु खण्डेषु विभागः क्रियते। सौरगणने सावयवाधिमासस्य पूर्वमेव समावेशात् पुनः शेषरूपेण तस्य ग्रहणं पुनरुक्तिदोषं जनयतीति अत्र तर्कः प्रदर्शितः। एतेन गणनायां शेषत्यागस्य कारणं केवलं प्रक्रियानियमत्वेन न, अपि तु गणितीययुक्त्या समर्थितत्वेन ज्ञायते।

एतेषां विषयाणां परिशीलनेन नृसिंहदैवज्ञस्य व्याख्यानशैली स्पष्टा भवति। सः केवलं गणनाविधिं न निरूपयति, अपितु गणनायां सम्भावितानां प्रश्नानां समाधानमपि युक्तिपूर्वकं करोति। विशेषतः साध्यजातीयत्वस्य उपपत्तिः तथा खण्डत्रययुक्तिः अस्य विवेचनस्य उल्लेखनीयौ पक्षौ स्तः। अतः सौरभाष्ये अधिकमासक्षयमासविचारः गणितीयप्रक्रियायाः विवरणेन सह तस्याः युक्तिसहितं स्पष्टीकरणमपि प्रस्तुतं करोति।

८. उपसंहारः

नृसिंहदैवज्ञविरचिते सौरभाष्ये अधिमासक्षयमासविषयकं विवेचनं गणितज्योतिषस्य महत्त्वपूर्णः अंशः अस्ति। अस्य प्रकरणस्य परिशीलनेन सौरचान्द्रमानयोः परस्परसम्बन्धः, अधिमासस्य गणितीयसाधनम्, क्षयमासस्य उत्पत्तिः, शुद्धेः प्रभावः, अहर्गणसाधनस्य युक्तयश्च ज्ञायन्ते।

अधिमाससाधने अनुपातपद्धतेः प्रयोगः, क्षयमासस्य पूर्वापरमासयोः सम्बन्धस्य निरूपणम्, शुद्धेः उपचयापचयविचारः च मासगणनायाः सूक्ष्मस्वरूपं प्रकाशयन्ति। तथैव साध्यजातीयत्वस्य उपपत्तिः तथा खण्डत्रययुक्तिः अहर्गणसाधने ग्रन्थकारस्य गणितीयचिन्तनं स्पष्टयतः। विशेषतः शेषभागस्य पुनर्ग्रहणेन सम्भाव्यमानस्य पुनरुक्तिदोषस्य परिहारार्थं प्रस्तुतः तर्कः अस्य प्रकरणस्य उल्लेखनीयः अंशः अस्ति।

एवं नृसिंहदैवज्ञस्य विवेचनं केवलं पूर्वप्रतिपादितानां गणनासूत्राणां पुनरुक्तिः न भवति। गणनायाः स्वरूपं, तत्र सम्भाव्यमानाः शङ्काः, तासां समाधानाय प्रयुक्ताः युक्तयः च तस्य व्याख्यानस्य विशेषतां दर्शयन्ति। अतः सौरभाष्ये अधिमासक्षयमासविचारस्य अध्ययनं भारतीयज्योतिषशास्त्रे कालगणनायाः गणितीयपक्षस्य अवगमने महत्त्वपूर्णं स्थानम् आवहति।

सारांशः

भारतीयज्योतिषशास्त्रे सौरमासचान्द्रमासयोः कालमानभेदस्य समन्वयार्थम् अधिकमासस्य क्षयमासस्य च विचारः क्रियते। सूर्यसिद्धान्ते एतयोः मासयोः स्वरूपं, गणितीयोपपत्तिः, परस्परसम्बन्धः च विवेचिताः सन्ति। नृसिंहदैवज्ञस्य सौरभाष्येऽपि एतद्विषयकाः गणितसम्बद्धाः विचाराः उपलभ्यन्ते। अस्मिन् लेखे सौरभाष्ये प्रतिपादितस्य अधिकमासक्षयमासविचारस्य परिशीलनं क्रियते। अधिकमासगणनायाः अनुपातपद्धतिः, क्षयमासस्य स्वरूपम्, शुद्धिविचारः, साध्यजातीयत्वविचारः, खण्डत्रययुक्तिः च अत्र मुख्यतया विचार्यन्ते। एतेषां विषयाणां माध्यमेन नृसिंहदैवज्ञस्य गणितविषयकव्याख्यानस्य स्वरूपं ज्ञातुं प्रयत्नः क्रियते।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१.रङ्गनाथः। (१९१३)। *श्रीसूर्यसिद्धान्तः गूढार्थप्रकाशसंस्कृतटीका-सहितः*(पण्डितबलदेवप्रसादमिश्रः,सम्पादकः)। खेमराजश्रीकृष्णदासः, मुम्बई।

२.परमेश्वरः। (१९५७)। *सूर्यसिद्धान्तः परमेश्वरकृतविवरणव्याख्या-सहितः* (कृपाशङ्करशुक्लः, सम्पादकः)। लखनऊविश्वविद्यालयः, लखनऊ।

३.सुधाकरद्विवेदी। (१९८७)। *सूर्यसिद्धान्तः सुधावर्षिणीव्याख्या-सहितः* (श्रीकृष्णचन्द्रद्विवेदी, सम्पादकः)। सम्पूर्णानन्दसंस्कृत-विश्वविद्यालयः, वाराणसी।

४.कमलाकरभट्टः। (१९९१)। *सूर्यसिद्धान्तः सौरवासनाव्याख्यासहितः* (श्रीचन्द्रपाण्डेयः, सम्पादकः)। सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी।

५. नृसिंहदैवज्ञः। *सौरभाष्यम्* (सूर्यसिद्धान्तव्याख्या)।